

تاریخ تصوف و عرفان اسلامی
از آغاز عصر صفوی تا اواخر دوره قاجاریه

دکتر محمودرضا اسفندیار

زیر نظر

دکتر شهرام پازوکی

تهران

۱۳۹۸

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاه‌ها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گام‌هایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می‌کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها» را، که به اختصار «سمت» نامیده می‌شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در رشته‌های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب‌نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از انتقادات و یادآوری‌های پیاپی ارباب نظر به دست آید. انتظار دارد که این بزرگواران از این همیاری و راهنمایی دریغ نوزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتاب حاضر و ترجمه و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته الهیات (ادیان و عرفان) در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «تاریخ تصوف ۲» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
	بخش اول: تصوف و عرفان اسلامی در عصر صفوی
۵	فصل اول: صفویان
۵	۱. هم‌ریشگی تصوف و تشیع
۱۲	۲. نگاهی به سابقه نهضت‌های صوفیه
۱۲	۲-۱ سربداران
۱۷	۲-۲ نهضت نوربخشیه
۲۱	۲-۳ حروفیه، نقطویه و مشعشعیه
۲۲	۳. شیخ صفی‌الدین اردبیلی مؤسس طریقه صفویه
۲۲	۳-۱ نگاهی به زندگی صفی‌الدین اردبیلی
۲۳	۳-۲ ورود به طریقت
۲۷	۳-۳ ویژگی‌های عرفانی شخصیت صفی‌الدین
۲۸	۳-۴ مذهب و سیادت شیخ صفی‌الدین
۲۹	۴. نهضت صوفیان صفوی و تأسیس حکومت صفویان
۳۵	فصل دوم: سیاست مذهبی حکومت صفوی
۳۵	۱. گذر از تشیع صوفیانه به تشیع فقهی
۳۸	۲. مهاجرت عالمان شیعه به ایران
۴۰	۳. آثار و نتایج ورود عالمان شیعه به حکومت صفوی
۴۹	فصل سوم: وضعیت تصوف و عرفان در عهد صفوی
۴۹	۱. سرکوب صوفیه
۵۴	۲. ردیه‌نویسی بر تصوف
۶۲	۳. انحطاط تصوف و قول به تمایزش با عرفان

۶۸	فصل چهارم: نسبت حکیمان و عالمان دینی با عرفان و تصوف در عصر صفوی
۶۸	۱. شهید ثانی
۶۹	شهید ثانی و عرفان و تصوف
۷۰	۲. مقدس اردبیلی
۷۲	نادرستی انتساب حدیقه الشیعه به مقدس اردبیلی
۷۳	۳. شیخ بهایی
۷۳	شیخ بهایی و تصوف
۷۶	۴. میرداماد
۷۷	۴-۱ میرداماد و مکتب اصفهان
۷۹	۴-۲ میرداماد و عرفان
۸۱	۵. میرفندرسکی
۸۲	میرفندرسکی و عرفان
۸۳	۶. ملاصدرا
۸۴	ملاصدرا و تصوف
۸۸	۷. فیض کاشانی
۸۸	فیض و تصوف
۹۲	۸. فیاض لاهیجی
۹۴	فیاض و تصوف
۹۵	۹. مجلسی اول
۹۶	مجلسی اول و تصوف
۹۹	۱۰. مجلسی دوم
۹۹	مجلسی دوم و تصوف
۱۰۳	۱۱. قاضی سعید قمی
۱۰۵	قاضی سعید و عرفان
۱۰۷	فصل پنجم: طریقه‌های تصوف در ایران عصر صفوی
۱۰۷	۱. نعمت‌اللهیه و انتقال به هندوستان (از شاه خلیل‌الله تا شاه علیرضا دکنی)
۱۱۱	۲. نوربخشیه
۱۱۲	۲-۱ شمس‌الدین محمد لاهیجی
۱۱۳	۲-۲ شاه قاسم فیض‌بخش
۱۱۵	۲-۳ اعقاب و اخلاف نوربخش و فیض‌بخش
۱۱۷	۲-۴ نوربخشیه در کشمیر و بلتستان

۱۱۸	۳. ذهبیه: از بُرزش آبادی تا قطب‌الدین نیریزی
۱۲۰	اقطاب ذهبیه از برزش آبادی تا قطب‌الدین نیریزی
۱۲۵	۴. دیگر طریقه‌ها
۱۲۵	۴-۱ نقشبندیه
۱۲۶	۴-۲ قادریه

بخش دوم: تصوف پس از عصر صفوی

۱۲۹	فصل اول: نگاهی به وضع کلی تصوف پس از عصر صفوی تا اوایل پهلوی
۱۲۹	۱. عصر افشاریه، زندیه و اوایل قاجار
۱۳۱	نهضت احیای تصوف در اواخر زندیه و اوایل قاجار و مخالفت حاکمان و علما
۱۳۴	۲. از اوایل قاجار تا اوایل پهلوی
۱۳۶	تداوم مخالفت با تصوف
۱۴۰	فصل دوم: طریقه‌های اصلی تصوف
۱۴۰	۱. نعمت‌اللهیه
۱۴۰	۱-۱ ورود معصوم‌علی‌شاه به ایران و آغاز نهضت احیای تصوف
۱۴۳	۱-۲ نورعلی‌شاه و نقش مهمش در نهضت احیای تصوف در ایران
۱۴۷	۱-۳ مشتاق‌علی‌شاه اولین قربانی نهضت احیای تصوف
۱۴۹	۱-۴ مظفرعلی‌شاه کرمانی، مرید مشتاق
۱۵۳	۱-۵ دیگر مشایخ مهم طریقه نعمت‌اللهیه در این دوره
۱۵۴	۱-۶ حسین‌علی‌شاه
۱۵۶	۱-۷ مجذوب‌علی‌شاه
۱۵۹	۱-۸ کوثرعلی‌شاه و شاخه کوثریه
۱۶۱	۱-۹ سید حسین استرآبادی و شاخه شمسیه
۱۶۱	۱-۱۰ مست‌علی‌شاه
۱۶۳	۱-۱۱ رحمت‌علی‌شاه شیرازی و انشعابات پس از او
۱۶۶	۱-۱۲ سعادت‌علی‌شاه
۱۷۱	۱-۱۳ منورعلی‌شاه و شاخه منورعلی‌شاهی، ذوالریاستین یا مونس‌علی‌شاهی
۱۷۳	۱-۱۴ صفی‌علی‌شاه و شاخه صفی‌علی‌شاهی
۱۷۸	۲. ذهبیه
۱۷۸	۲-۱ محمد هاشم درویش شیرازی
۱۷۹	۲-۲ عبدالنبی شریفی شیرازی
۱۸۰	۲-۳ ابوالقاسم راز شیرازی

۱۸۱	۲-۴ میرزا جلال‌الدین محمد مجدالاشراف شیرازی
۱۸۲	۲-۵ وحیدالاولیا و اختلاف بر سر جانشینی
۱۸۴	فصل سوم: دیگر طریقه‌ها
۱۸۴	۱. اویسیه
۱۸۴	جلال‌الدین علی عنقا و جانشینانش
۱۸۶	۲. نوربخشیه
۱۸۶	۲-۱ میرزا ابوالقاسم سکوت شیرازی
۱۸۸	۲-۲ حاجی محمدحسن نائینی کوزه‌کنانی
۱۸۸	۲-۳ شیخ میرزا رضا قلی صفا
۱۸۹	۳. اهل حق
۱۹۱	نگاهی به اعتقادات اهل حق
۱۹۳	۴. خاکساریه
۱۹۷	۵. قادریه
۱۹۹	۶. نقشبندیه
۲۰۲	فصل چهارم: حلقه‌ی عرفانی نجف
۲۰۲	۱. سید بحرالعلوم
۲۰۳	بحرالعلوم و تصوف
۲۰۵	۲. سید علی شوشتری
۲۰۶	۳. ملاحسین قلی همدانی
۲۰۸	۴. میرزا جواد آقا ملکی تبریزی
۲۰۹	۵. سید احمد کربلایی
۲۱۱	۶. سید علی قاضی طباطبایی
۲۱۳	فهرست منابع

مقدمه

درونی‌ترین، متعالی‌ترین و نهانی‌ترین ساحت هر دین عرفان آن است. کمتر می‌توان دینی را سراغ گرفت که فاقد این جنبه باشد. در اسلام نیز گرایش‌های عرفانی از همان آغاز پدیدار شد. به باور بسیاری از اهل تحقیق، تصوف و عرفان اسلامی ریشه در تعالیم قرآن، سنت نبوی و سیره علوی دارد. تصوف و عرفان اسلامی اما در بستر تاریخ فراز و نشیب‌های فراوانی را طی کرده است. ایران فرهنگی (و نه ایران سیاسی که امروزه در این محدوده جغرافیایی قرار گرفته است) یکی از مهم‌ترین بسترهای رشد و گسترش عرفان و تصوف بوده است. بر کسی پوشیده نیست که عرفان و تصوف علاوه بر اینکه سهم بسزایی در تکوین هویت ملی و فرهنگی ایرانیان داشته، یکی از مهم‌ترین راه‌های نفوذ و گسترش فرهنگ ایرانی-اسلامی در دیگر سرزمین‌ها بوده است.

این کتاب به بررسی تاریخی تصوف و عرفان اسلامی در یکی از مقاطع مهم تاریخ و فرهنگ ایران، یعنی از آغاز عصر صفوی تا اوایل دوره پهلوی، اختصاص یافته است. یکی از دلایل اهمیت این دوره این است که تأثیرات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آن را می‌توان به شکل انکارناپذیری در ایران معاصر مشاهده کرد. تشکیل حکومت صوفی به همت و مجاهدات صوفیان، به عنوان نخستین حکومت ملی ایران، و رسمیت یافتن تشیع، به عنوان عاملی اساسی در شکل‌گیری هویت ملی، در حقیقت نقطه عطفی در تاریخ ایران به شمار می‌رود. این دوره تأثیرات چشمگیری بر ابعاد گوناگون حیات دینی و فرهنگی ایرانیان از جمله تصوف و عرفان اسلامی بر جا گذاشته است.

این کتاب به دو بخش تقسیم شده است. بخش اول که به عصر صفویان اختصاص دارد، شامل پنج فصل است: در فصل اول با عنوان صفویان، به مباحثی مانند هم‌ریشگی تصوف و تشیع، نگاهی به سابقه نهضت‌های صوفیه مانند سربداران، نوبخشیه و...، زندگی و عرفان شیخ صفی‌الدین اردبیلی مؤسس طریقه صوفیه و نهضت صفویان صفوی و تأسیس حکومت صفویان

پرداخته شده است. در فصل دوم با عنوان سیاست مذهبی حکومت صفوی، موضوعاتی مانند گذر از تشیع صوفیانه به تشیع فقهی، مهاجرت عالمان شیعه به ایران و آثار و نتایج ورود عالمان شیعه به حکومت صفوی مطرح شده است. فصل سوم با عنوان وضعیت تصوف و عرفان در عهد صفوی، به مباحثی مانند سرکوب صوفیه، ردیه‌نویسی بر تصوف و انحطاط تصوف و تمایز عرفان اختصاص یافته است. در فصل چهارم، نسبت حکیمان و عالمان مهم دینی عصر یعنی شهید ثانی، مقدس اردبیلی، شیخ بهایی، میرداماد، میرفندرسکی، ملاصدرا، فیض کاشانی، فیاض لاهیجی، مجلسی اول، مجلسی دوم، قاضی سعید قمی با عرفان و تصوف در عصر صفوی بررسی شده است. فصل پنجم، به طریقه‌های تصوف در ایران عصر صفوی یعنی نعمت‌اللهیه و انتقال به هندوستان (از شاه خلیل‌الله تا شاه علیرضا دکنی)، نوربخشیه، ذهبیه (از بُرزش آبادی تا قطب‌الدین نیریزی)، نقشبندیه و قادریه اختصاص دارد.

بخش دوم دربارهٔ عرفان و تصوف پس از عصر صفوی و شامل چهار فصل است. در فصل اول، با عنوان نگاهی به وضع کلی تصوف پس از عصر صفوی تا اوایل پهلوی، سیر تاریخی تصوف و عرفان اسلامی در عصر افشاریه، زندیه و قاجاریه و اوایل پهلوی بررسی شده است. نهضت احیای تصوف در اواخر زندیه و اوایل قاجار و مخالفت حاکمان و عالمان با آن و نیز تداوم مخالفت با تصوف در این دوره از دیگر مباحث این فصل است. در فصل دوم، طریقه‌های تصوف در دورهٔ مذکور مانند نعمت‌اللهیه و انشعابات آن، ذهبیه، نوربخشیه، اویسیه، اهل حق، خاکساریه، قادریه و نقشبندیه بررسی شده است. فصل چهارم به حلقهٔ عرفانی نجف و عالمان عارف مشرب آن اختصاص یافته است.

این کتاب را شاید بتوان اولین گام برای تدوین تاریخ تصوف و عرفان اسلامی در دورهٔ مذکور دانست که به سفارش گروه ادیان و عرفان سازمان «سمت» به منظور تأمین نیاز دانشجویان رشته‌های ادیان و عرفان و عرفان اسلامی و دیگر علاقه‌مندان فراهم آمده است. از این‌رو خوانندگان عزیز، کاستی‌های کتاب را بر این حقیر خواهند بخشید. بر خود فرض می‌دانیم از سرکار خانم دکتر معلم، مدیر محترم گروه ادیان و عرفان سازمان «سمت»، که برای به‌سامان رسیدن این کتاب بسیار کوشیدند، قدردانی نمایم. همچنین از استاد گرامی جناب آقای دکتر پازوکی، ناظر علمی این پژوهش، صمیمانه سپاسگزارم که همواره از راهنمایی‌های ارزشمند ایشان در تدوین این کتاب بهره‌مند بودم. از آقای محمدعلی طاوسی نیز که این کتاب را به دقت خوانده، نکات سودمندی را یادآوری کردند، تشکر می‌کنم. از همکاران ساعی سازمان «سمت»، به خصوص بخش تدوین که برای انتشار بهنگام کتاب از هیچ کوششی

فصل اول

صفویان

۱. هم‌ریشگی تصوف و تشیع

آنچه عموماً ملاک تشیع در نظر گرفته می‌شود، تنها ابعاد فقهی و کلامی است اما شماری از اهل تحقیق، حقیقت تشیع را همان اصل ولایت معنوی دانسته‌اند که در حقیقت از یک سو، یکی از وجوه تمایز تشیع از تسنن و از سوی دیگر از جلوه‌های اتحاد و خویشاوندی تصوف و تشیع محسوب می‌شود.^۱

اهل تسنن با پذیرش اصل خلافت به جای ولایت توجّه خود را بر جنبه‌های ظاهری دین و سنت پیامبر (ص) متمرکز ساخته‌اند اما در مقابل شیعیان و صفویان با تأکید بر اصل ولایت و جنبه باطنی دین، خود را وارث میراث معنوی اسلام و پیروی حقیقی سنت نبوی دانستند. شیعیان، اسلام کامل پیامبر (ص) (جامع ظاهر و باطن) را در وصی آن حضرت جستجو کردند و با پیروی از اسلام علی (ع) یعنی تشیع، اشتیاق خویش را به تعالیم ولوی و معنوی و باطنی آشکار ساختند. سیره علمی و عملی ائمه اطهار نیز که مشحون است از تعالیم معنوی و عرفانی برای اهل عرفان و تصوف منبع مهم معارف باطنی و سیر و سلوک روحانی بوده است.

علامه طباطبایی (د. ۱۳۶۰ش) در تبیین سیر عرفانی تشیع و ظهور روش معنوی و سلوک باطنی و منشأ تعالیم طریقتی عارفان می‌گوید: «نفوذ و سرایت تعلیمات معنوی اهل بیت (ع) که در رأس آن بیانات علمی و تربیت عملی پیشوای شیعه، امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع) قرار

---

۱. در باب همبستگی تصوف و تشیع مطالب فراوانی گفته شده است که در اینجا مجال بیان تمامی آن نیست و تنها اهم محورهای این بحث با توجه به موضوع مورد نظر این کتاب آورده می‌شود. برای تفصیل بیشتر نگاه کنید به: الشیبی، تشیع و تصوف؛ نصر، «تشیع و تصوف»، حکمت و هنر معنوی (مجموعه مقالات)، ص ۲۱-۴۳؛ پازوکی، «جامع الاسرار سید حیدر آملی، جامع تصوف و تشیع»، مجموعه مقالات عرفان ایران.

گرفته بود، ... پیوسته جمعی از مردان خدا که از تربیت‌یافتگان این مکتب بودند و در حال تقید و تستر زندگی می‌کردند، در میان مردم بودند و در مورد مناسب از حق و حقیقت گوشه‌هایی می‌زدند. مجموعه این عوامل، موجب شد که عده‌ای در قرن دوم هجری از همان اکثریت، به مجاهدت‌های باطن و تصفیه نفس تمایل نموده، در خط سیر و سلوک افتادند و جمعی دیگر، از عامه مردم به ارادت آن‌ها برخاستند و با اینکه در همان اوایل ظهور، تا مدتی مبتلا به کشمکش‌های شدیدی بودند و در این راه هر گونه فشار را از قبیل قتل و حبس و شکنجه و تبعید متحمل می‌شدند ولی بالاخره از مقاومت دست برنداشته، پس از دو سه قرن، در تمام بلاد اسلامی ریشه دوانیدند و جمعیت‌های انبوه ... را به وجود آوردند. یکی از مهم‌ترین شواهدی که دلالت دارد بر اینکه ظهور این طایفه از تعلیم و تربیت ائمه شیعه سرچشمه می‌گیرد، این است که همه این طوایف (که در حدود بیست و پنج سلسله کلی می‌باشد و هر سلسله منشعب به سلسله‌های فرعی متعدد دیگری است) به استثنای یک طایفه [نقشبندیه] سلسله طریقت و ارشاد خود را، به پیشوای اول شیعه، منتسب می‌سازند.^۱

به عقیده شیعی (د. ۲۰۰۶م) علی (ع) مظهر همه ارزش‌های معنوی اسلام نخستین بود و شخصیت‌هایی مانند حسن بصری (د. ۱۱۰ق) که به باور صوفیان از شاگردان آن حضرت بود، از الگوی شخصیتی آن حضرت تأثیر پذیرفتند.^۲ از این رو علی (ع) مرجع معرفت صوفیانه شد و سخنان زاهدانه او با گفته‌های بسیاری از زاهدان و صوفیان در آمیخت. اهمیت شخصیت او در جهان اسلام به آنجا رسید که نه تنها علی (ع) و فرزندان او را در دعوت‌ها و تبلیغات سیاسی، امام و پیشوای راستین می‌شمردند، بلکه این جنبه به تصوف نیز انتقال یافت و خصوصاً از آغاز قرن ششم هجری، علویان، پیر صوفیان نیز شدند.^۳

علاوه بر تأثیر علی (ع) بر عرفان اسلامی و تصوف، می‌توان از تأثیر سایر امامان شیعه نیز بر تصوف سخن گفت.^۴ امام سجاد (ع) به عنوان مظهر بارزی از زهد و حب الهی جایگاه مهمی در تصوف و عرفان اسلامی دارد. عبارات منسوب به او در موضوع حب الهی، شبیه به عبارات منسوب به رابعه عدویه است. همچنین آن حضرت را از پیشروان توکل صوفیانه

۱. طباطبایی، رسالت تشیع در دنیای امروز، ص ۹۸-۹۹.

۲. درباره نسبت معنوی حسن بصری با علی (ع)، نگاه کنید به: ثبوت، حسن بصری: گنجینه دار علم و عرفان، ص ۳۷۷-۳۸۴.

۳. الشیبی، تشیع و تصوف، ص ۲۰.

۴. نک: الشیبی، همبستگی میان تصوف و تشیع، ص ۶۹-۱۰۲.